

2/306/3
י. ק. י.

קלמנט הורי

כיבוש תוניסיה על ידי צבאות הציר

20 בנובמבר 1942 – 7 במאי 1943

מבט מכרמייהוויל (Cremieuxville)
פרבר של תוניס

יומן

מבוא והערות: חיים סעדון

יד ושם · ירושלים
המכון הבינלאומי לחקר השואה

מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח
יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים

ירושלים תשע"ג

בית לוחמי הגטאות

כיבוש תוניסיה על ידי צבאות ה
הורי קלמנט

57537-7

היומן מכיל תשעים ואחד עמודים ועוד עמוד שער. בצילום שקיבלתי² נראים דפי שורות אחידים שעליהם כתב קלמנט את יומנו. דפים אלה הם כנראה מחברת שורות בגודל 22.5x17. למחברת שוליים ברוחב של שלושה סנטימטר משמאל, ושוליים של שני סנטימטר בראש העמוד. לרוב ניצל קלמנט את מלוא המקום בעמוד כדי לכתוב את יומנו. כתב היד יפה, ברור, אף שאינו אחיד ברווחים, ולרוב נקי ממחיקות.

היומן נפתח ב־17 בנובמבר 1942 ומסתיים ב־7 במאי 1943, היום שבו שוחררה תוניסיה מעול הכיבוש הגרמני והבריטים צעדו ברחובות העיר תוניס. מה־17 בנובמבר 1942 ועד ה־10 בינואר 1943 כותב קלמנט הורי³ כמעט מדי יום ביומו, גם אם כתיבה של מספר שורות. בין ה־10 בנובמבר ל־20 בנובמבר יש דילוג. ב־20 בנובמבר הוא מתאר את קורות עשרת הימים האחרונים. בין ה־24 בפברואר ל־2 במרץ אין לו כמעט על מה לדווח. הדיווח העיקרי הוא על שלושה הרוגים יהודים בבזורט, אך דווקא על עניין זה לא כתב קלמנט בהרחבה. סיפורם של הרוגים אלה נבלע בסיפור ההרוגים כולם. בין ה־3 ל־10 במרץ הוא לא כתב דבר, ולאחר מכן דילג שוב על פני כמעט חודש ימים. הוא לא כתב עד ה־5 באפריל, וב־5 באפריל הסביר: "מעשרה במרס עד עתה לא כתבתי דבר, כי כמעט שלא בוצעו הפצצות. נראה כי אין טעם להזכיר הפצצות שהתרחשו מחוץ לתוניס או רחוק ממנה". ליומן הוסיף קלמנט הורי צילום של קטע מהעיתון *Tunis Journal*, אותו תרגמנו והוספנו בנספחים.

איפה נכתב היומן? באילו תנאים? שאלה זו עולה ביתר שאת, שכן מינואר 1943 נתפס ביתו של קלמנט הורי על ידי הגרמנים, והוא לא היה חופשי לנוע או לעשות כרצונו. זאת ועוד, סבירה ההנחה כי אם היומן היה נתפס על ידי הגרמנים, היה הדבר מסכן אותו ואת משפחתו. האם היומן נכתב

2 לא ראיתי את המקור והוא אינו ברשות המשפחה.

3 אף שהתעתיק צריך להיות "חורי", החלטנו יחד עם המשפחה לכתוב "הורי" שכן זה התעתיק מהכתיב הצרפתי. הסיבה העיקרית לבחירה זו היא העובדה שהמחבר הוכר בתוניס כ"מר הורי" ושכך נהגו לפנות אליו.

לא פעם, במהלך הפגישות, שאלנו את עצמנו "איך הוא ידע? מניין השיג את המידע?" יחזקאל, האיש הצנוע והנחמד, היה זורק לאוויר: "הוא היה מרגל". ידענו כי העיתון *Tunis Journal* היה לקלמנט מקור חשוב. החלטתי כי יהיה קשה להוציא לאור את היומן מבלי לעיין במקור זה. ידעתי כי בנושא זה — יהודי תוניסיה בתקופת הכיבוש הגרמני — שמעסיק אותי רבות בנושא מחקרי בשנים האחרונות, אין חומרים מספיקים, והנה נפל לידינו יומן כה חשוב. האם למהר ולפרסמו, או למצות את האפשרויות המחקריות, חובתו העליונה של החוקר. החלטתי לעשות מאמץ ולנסות לאתר את העיתון. בספריות המחקר שהכרתי ברחבי העולם לא נמצא עיתון כשם זה. פניתי לאספנים ולחברים. מצאתי גיליונות בודדים, שהוצגו במחקרים של עמיתים. אחד מחבריי, אספן ידוע בפריס, אמר לי: "יש לי משהו מהמלחמה". סיכמנו להיפגש. הוא בא, והביא עמו את העיתונים שהיו אצלו. בין היתר, אוסף מלא של העיתון *Tunis Journal* אותו חיפשתי. לא ידעתי את נפשי. חששתי לעלעל בגיליונות העיתון. כל נגיעה פוררה את הדפים. בשווי לארץ פניתי לד"ר חיים גרטנר, מנהל ארכיון 'יד ושם'. לאחר שהסברתי את חשיבותם של גיליונות העיתון, ולאחר שהצוות המקצועי שלו עיין בו, החלטנו כי 'יד ושם' יטפלו בשיקום העיתון ובסריקתו. אני, והציבור כולו, חייבים לד"ר גרטנר ולצוות מעבדת השיקום תודה מיוחדת על העבודה המקצועית ועל הצלת העיתון. לא התאכזבתי מהעיתון. הוא אכן היה אחד ממקורות המידע של קלמנט הורי. ההשוואה בין היומן לבין המידע שבו מלמדת עד כמה היה חשוב העיתון להורי, אף כי היה מודע לכך שהוא עיתון אנטישמי. למרות חשיבותו של העיתון עשיתי בו שימוש מוגבל שכן רציתי לשמור על אופי הפרסום של היומן. מעבר לפרסום היומן והעמדתו לרשות הציבור, הייתה לי הזכות להכיר את בני הזוג רביע, ג'רמן ויחזקאל. זו זכות שערכה עבורי חשוב לא פחות מעצם פרסום היומן. עתה, משהסתיימה העבודה על היומן, הגיע הזמן לחזור ליחזקאל ואל שליחותו בתוניסיה.

חיים סערון, ירושלים תשע"ג

1 אני מודה למר ברנרד הלאלי שהסכים להעביר לנו את העיתון. האם האוסף שבידנו מלא? מבדיקת תאריכי הגיליונות שברשותנו נראה שהשובה היא חיובית, אם כי רק מחקר מעמיק ומדוקדק יוכל לענות על השאלה בוודאות.

במשרד? יכול להיות, אם כי העובדה שהחל לעבוד בחברה חדשה בסמוך לפרוץ המלחמה מחזקת את ההנחה כי לא שם כתב את היומן. החלטנו להביא את היומן מועד ככל האפשר. ההנחה שלי הייתה שמעבר למסמך האנושי יש כאן עדות היסטורית חשובה, שמן הסתם תשרת את החוקרים, את המחקר ואת הציבור. מטרת ההערות היא להבהיר ככל האפשר את העניינים הטעונים בירור. השתדלנו להשוות בין המידע ביומן לבין העיתון ולבין המידע המחקרי הקיים בנושא זה. יחד עם זאת, השתדלנו לא לפגוע ברצף התיאורי של קלמנט. אין לי ספק כי ניתן היה להאריך בהתייחסויות מחקריות, הן בדברים אלה והן ביומן עצמו, אך לא זו הייתה המטרה העיקרית של הפרסום. לכך יוקדשו זמן ומקום נוספים. הנה כי כן נוכל לעבור אל שלוש נקודות ההבהרה החשובות שעולות מתוך עמוד השער: מי הוא קלמנט הורי? מהו רובע כרמייהוויל? מה מייחד את תקופת הזמן שאותה בחר הורי לתאר?

קלמנט הורי

בשיחות שקיימתי עם ג'רמן, למדתי רבות על המשפחה. באחת מנסיעות המחקר שלי לפריס נפגשתי גם עם אחותה של ג'רמן ובעלה, ומהם ניסיתי ללמוד עוד על המשפחה. מכל החומר שאספתי בנושא, בחרתי להשתמש בדברים שכתבה ג'רמן בעצמה, ואשר היו צמודים ליומן שקיבלתי. הנה האופן שבו בחרה ג'רמן הורי-רביע להציג את אביה:

הערות אישיות

אבי, קלמנט הורי, נולד בחמישה עשר באוגוסט 1888, והיה האחרון מבין חמשת הילדים במשפחתו. אביו, שאול, היה סוחר נכבד בצמר ובשמיכות. עם סיום לימודיו היסודיים למד אבי בבית ספר מסחרי. בגיל שש עשרה הצטרף לאחיו הבכור באלכסנדריה שבמצרים, ועבד אתו במשך ארבע שנים. בשוכו לתוניס עסק בענייני יבוא ויצוא עם גרמניה. ב־1913 נשא לאישה את רחל זיתון. במלחמת העולם הראשונה איכר את משרתו. בשנים 1919 עד 1920 מצא עבודה בעיר סוס, כמנהל חשבונות וכמנהל

אדמיניסטרטיבי במוסך שהיה שייך לאחים גאנם. בשנים 1928-1929 עבד כרואה חשבון מוסמך בבתי המשפט. ידידו, ד"ר קטן, סיפר לו על הקמת מרכז וילות בפרבר של תוניס, שנבנה לטובת לוחמים ותיקים שנפצעו במלחמת העולם הראשונה. ב־1930 נרשם אבי לתכנית זו, והתגורר בוילה במרכז כרמייהוויל. הוא מצא עבודה אצל נגר רהיטים בחברה הנקראת "בית מלאכה למכירת רהיטים", אחת החנויות הגדולות בתוניס. הוא עסק בניהול המכירות. עד 1939 (מאי-יוני), היו לנו קשרים טובים מאוד עם משפחת מעסיקו, ואז גירש אותו האיטלקי ה"פשיסט". באחד באוגוסט גויס ונשלח לבסיס צבאי ימי של ביזרט. הוא נשאר [שם] עד סוף המלחמה המזרחית ב־1940. בשוכו הביתה ביצע כמה עבודות עד תחילת 1942. אז מצא עבודה אצל בעל ספינה, יהודי איטלקי בשם גידו מונטיפיורי (בתקופה זו כתב את היומן שלו). הוא עבד אצל מונטיפיורי כמיופה כוח וכמנהל אדמיניסטרטיבי עד הגירתו לצרפת ב־1965, אחרי שתוניסיה זכתה בעצמאות. הוא נפטר ממחלת הסרטן (לוקמיה) בפרז, בשמונה באוגוסט 1968. במותו היה בן שמונים שנה פחות שבוע.

הביוגרפיה של קלמנט הורי משקפת את תהליך המודרניזציה של יהודי תוניסיה בתקופה הצרפתית. עיסוקו — מנהל או רואה חשבון — שייך למקצועות החדשים של היהודים בתוניסיה, מקצועות שלא היו מוכרים בעבר, ושחייבו השכלה נוספת על השכלת היסוד. בנוסף לכך, המעבר מהרובע היהודי אל הרובעים החדשים של העיר אופייני גם הוא לתהליך זה. קלמנט כבר שינה את לבושו והיה לבוש כאירופאי לכל דבר, וגם אורח החיים היהודי הדתי שלו הלך והתעמעם. קלמנט אינו תולה את מהלך האירועים בחסדי שמיים, ואין לו כל פרשנות דתית להם. יחד עם זה, הוא מרגיש שייך לקהילה היהודית, וממשיך לקיים את המסורת היהודית כפי שמקובל בקרב יהודים שעברו תהליכי התבוללות.

ביתו של הורי הוחרם על ידי הגרמנים החל ב־13 בינואר ועד 27 באפריל 1943, במשך למעלה משלושה חודשים, כמחצית מתקופת הכיבוש.⁴ הוא קיבל חדר בבית משפחת גז וגם שם המשיך בכתיבת היומן. מהו סדר היום של

4 ראה יומן 27 באפריל 1943.

קלמנט? הוא יוצא מדי בוקר בחשמלית מכרמייהוויל למרכז העיר, למקום העבודה שלו. הוא שב בצהריים למנוחה, ולרוב שב אחר הצהריים לעבוד. לכן פעילותה של החשמלית כל כך חשוב בעיניו, ולאורך כל היום הוא מציין שוב ושוב האם היא פועלת או לא.

התקופה היא תקופת החורף. לרוב, הגשמים היורדים אינם באים לידי ביטוי ביומן, למעט אזכור אחד או שניים. יחד עם זאת יורדת החשכה מוקדם, והמשפחה ממחרת לסיים את ארוחת הערב לפני שעות החשכה, כדי לא לבזבז משאבים יקרים על תאורה. לכאורה, נראה כי הוא כשלעצמו מנסה לקיים שגרת חיים כפי שהייתה לפני הכיבוש.

חלק משגרת החיים מתוארת בשורות בהן הוא מספר כי ב-9 בדצמבר מאבדת אשתו ברכבת ארנק עם תכשיטים. היה זה יום שגרתו של הפצצות, אך גם של תחילת "המצוד" אחר היהודים. למרות זאת הם פונים לתחנת המשטרה הקרובה לבייתם במטרה להגיש תלונה על האבדה. התלונה מוגשת כאילו אין גרמנים, אין הפצצות ולא נערך "מצוד" אחר היהודים על ידי הגרמנים. אולי עובדה זו מלמדת על הניסיון לקיים שגרת חיים, וכן על כך שהגרמנים לא הטילו אימה כה גדולה על היהודים.

כרמייהוויל

העיר תוניס, עיר הבירה של תוניסיה, היא הגדולה והמפותחת מבין ערי המדינה. היא שוכנת בצפונה של תוניסיה, בסמוך לים, ובעבר הייתה מוקד להשפעות מהמזרח הערבי כמו גם מהמערב האירופאי. הייתה זו עיר של ערב רב של לאומים. מאז הכיבוש הצרפתי של תוניסיה, בשנת 1881, התפתחה העיר הן מבחינה דמוגרפית והן מבחינה אורבנית.⁵

5 P. Sebag, *Tunis, Histoire d'une ville*, Paris, 1998. פול סבג הוא החוקר החשוב ביותר של העיר תוניס, ובמונוגרפיה זו תאר את התפתחות העיר מימי קדם. לתנופת ההתפתחות של העיר בתקופה הצרפתית נתן משקל רב בעיצובה הנוכחי של העיר. סבג הוא יהודי שהיה פעיל בתנועה הקומוניסטית בתוניסיה עד לעצמאותה, ולאחר מכן ייסד את החוג לסוציולוגיה באוניברסיטה של תוניס. במהלך המלחמה נעצר לצד פעילים קומוניסטים. לימים פרסם יומן על תקופה זו:

השכונה כרמייהוויל נוסדה, כאמור, לאחר מלחמת העולם הראשונה, בעיקר עבור לוחמים שלחמו במלחמה. בעת בניית הווילות הראשונות, היה האזור מנותק, ולא היו בו כבישי גישה ותחבורה מסודרת. רוב הווילות בשכונה היו בבעלות יהודים, חלקם ממוצא אלג'יראי, בעלי אזרחות צרפתית, וחלקם נכי מלחמה. בשנים 1929-1930 נבנו שמונה הווילות הראשונות, ביניהן הווילה של משפחת הורי. עשר הווילות הנוספות הוקמו עד 1935-6. בזכות זיכרונה הבהיר של ג'רמן, ניתן היה לשחזר את שמות המשפחות היהודיות שהיו בשכונה. במהלך היום יזכר קלמנט מדי פעם אחדות מהמשפחות:

1. משפחת גז (Guez),⁶ ארנסט לור (Laure); גז היה פקיד בכיר במנהל הרכבות של תוניסיה. בתוקף תפקידו קיבל אישור מיוחד מהגסטפו לכך שביתו לא יוחרם. משפחת הורי גרה בבית גז במהלך הכיבוש הגרמני.
2. משפחת הורי, קלמנט ורשל.
3. משפחת טבקה (Tebeka); פקיד.
4. משפחת נרבוני (Narboni); ראש המשפחה היה פקיד במשרד ממשלתי, נכה מלחמה.
5. משפחת שלי (Chelli).
6. משפחת ברדה (Berda); משפחה ממוצא אלג'יראי. ראש המשפחה עבד בדואר.
7. גב' ביסמוט (Bismuth); אלמנה ושלושת בניה.
8. משפחת מעארק (Maarek); ראש המשפחה היה פקיד בנק.
9. משפחת טויטו (Touitou); אלפרד, ראש המשפחה, היה פקיד בכיר במשרד ממשלתי.

Communistes de Tunisie 1939-1943. Souvenirs et documents, Paris, 2001.

6 P. Sebag, *Le Noms des Juifs de Tunisie, origines et significations*, Paris, 2002. למותר לציין כי כמעט לכל אחד משמות המשפחה יש גם הגיה ואיות שונים. למשל, Tebeca, Tebeka, Tibika. המידע על המשפחות מבוסס על זיכרונה של ג'רמן.

10. משפחת ביז'אוי (Bijaoui); אלי, ראש המשפחה, היה בעל חנות גדולה לצעצועים ברח' קונסטנטין באזור תחנת המטרה.
11. משפחת גלי-דואני (Ghali-Douani); דניאל, ראש המשפחה, היה כורך ספרים ובעל כריכה.
12. משפחת נאורי (Naouri).
13. משפחת הג'אג' (Hagège).
14. משפחת קארובי (Caroubi); משפחה צרפתית, ראש המשפחה היה פקיד ממשלתי.
16. משפחת ביז'אוי (Bijaoui), שרל.
17. גב' ספר (Saffar), אלמנה.
18. משפחת פיתוסי (Fitoussi); גסטון, ראש המשפחה, היה פקיד גבוה במנהל הצרפתי שעסק באספקת מזון.
19. משפחת פרז (Perez); ראש המשפחה היה בעל מוסך.
20. משפחת חנון (Hanoun); ראש המשפחה היה פקיד גבוה.

השכונה נקראה על שמו של אדולף כרמייה, היהודי הראשון שהגיע לתפקיד שר המשפטים בצרפת, לאחר תבוסתה במלחמת 1870. אך טבעי הוא שהצרפתים העניקו לשכונה את השם הזה. לאחר השגת עצמאות תוניסיה פעלו השלטונות כדי למחוק את השמות הצרפתיים, ולחזור ולהשתמש בשמותיהם הערביים של המקומות. כיום קשה למצוא שרידים לשכונת הווילות של כרמייהוויל. האזור נקרא אלמנזה (El-Menzah), והוא ממוקם בחלק הצפוני של העיר תוניס, ומהווה חלק משטח השיפוט המוניציפאלי שלה ושל אריאנה. האזור החל להתפתח כאזור מגורים לבני המעמד הבינוני החל בשנת 1953, וכיום ניתן למנות עשרה תתי אזורים שנקראים 'אלמנזה', הממוספרים מאחד ועד עשר.

המלחמה

היומן של הורי רואה אור שבעים שנה לאחר 'מבצע לפיד', מבצע ששינה את פני המערכה בצפון אפריקה, והיה הגורם לאירועים בתוניסיה ולכתיבת היומן. היומן של הורי עומד בסימן המערכה הצבאית על תוניסיה. כזכור,

כותרת המשנה של היומן היא: "[...] הכיבוש של תוניסיה על ידי צבאות הציר (20 בנובמבר 1942-7 במאי 1943), מבט מכרמייהוויל". הורי התמיד עד מאוד בתיאורם של מהלכים צבאיים, ובעיקר של הפצצות מן האוויר. מן הראוי, אם כן, שנתייחס למערכה הצבאית על תוניסיה, המהווה, כאמור, ציר מרכזי ביומן.

המערכה בתוניסיה הייתה חלק מהמערכה בצפון אפריקה.⁷ היא החלה עם פלישת הצבא האמריקאי באלג'יריה ובמרוקו, במסגרת 'מבצע לפיד' ב-8 בנובמבר 1942, ונמשכה עד ה-7 במאי 1943, עת שוחררה תוניסיה על ידי בנות הברית. המלחמה היבשתית התנהלה בו זמנית בשתי חזיתות. ממזרח למערב, קרי: מלוב לתוניסיה, תקפו כוחות בריטיים בפיקודו של הפילדמרשל מונטגומרי את הקורפוס האפריקאי של רומל ואת הכוחות האיטלקיים, שהובסו בקרב אל עלמיין בנובמבר 1942. בסוף ינואר 1943 נפלה העיר טריפולי לידי בנות הברית, וכניסת הכוחות הבריטיים לתוניסיה הייתה בעיקר מתחילת פברואר 1943, אך הדי הקרבות בלוב הורגשו בתוניסיה עוד קודם לכן. כדאי להזכיר שבאותו זמן מובסים הגרמנים גם בסטלינגרד.

החזית השנייה הייתה ממערב למזרח, קרי: מאלג'יריה לתוניסיה. המערכה בחזית זו נוהלה בידי האמריקאים, בראשותם של ג'ורג' פטון ושל עומר ברדלי. המערכה בחזית המערבית התנהלה בשני צירים מרכזיים: האחד צפוני, שנע לעבר העיר ביזרט. השני דרומי, שהיה אמור לחבור לכוחות הבריטיים ולמנוע את התקדמות הגרמנים מתוניסיה לעבר לוב. בחזית המערבית באו לידי ביטוי הקרבות בעיקר בחודשים פברואר-אפריל 1943. בנוסף לשתי החזיתות האלה, התנהלה מערכה אווירית קשה ביותר⁸ שעיקרה הפצצות של בנות הברית את תוניסיה, ובעיקר מטרות אסטרטגיות כנמלי הים

7 על מבצע 'לפיד' ועל המערכה בתוניסיה נכתבו מחקרים רבים ויש חומר ארכיוני רב. ראו במיוחד: W. B. Breuer, *Operation Torch: The Allied gamble to invade North Africa*, New York, 1985; D. Eisenhower, *Crusade in Europe*, Maryland, 1948. על חלקה של המחותרת היהודית כמבצע הנחיתה באלג'יריה ראה ג' עמיפו גלבר, *מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942*, תל אביב, 1983, וכן מ' אנסקי, *יהודים באלג'יריה*, ירושלים, 1963.

8 C. Rien, *The North African Air Campaign, U.S. Army Air Forces from El Alamein to Salerno*, Kansas, 2012

שהתרחשו או ששמענו עליהם. אזכיר אירועים הקשורים למלחמה בתוניסיה וגם הדים אחדים מצפון אפריקה. "כך הציג קלמנט את מטרת כתיבתו בפתח היומן. כלומר, קלמנט הורי מבין את חשיבותם של האירועים, והיה רוצה לתעדם כדי שלא יישכחו. לקראת סוף המלחמה, ב־20 באפריל, הוא כתב את הדברים האלה: "לו התנאים היו מאפשרים לי, הייתי יכול לפרש את יציאת מצרים באופן שונה, ולהשוות אותה למצבם הנוכחי של היהודים, אולם יומן המלחמה הזה מיועד למטרה אחרת, ולכן אני נמנע מכך". מלבד שתי התייחסויות אלה, לא מצאנו הערות נוספות שבהן התייחס קלמנט אל מטרת כתיבת היומן. מעדויות אלה מתקבל הרושם כי הוא מונע על ידי הצורך לתעד, אך כנראה, בשל הקושי לתעד באופן נרחב כל דבר, הוא בוחר לתאר אירועים מיוחדים. מתברר אם כן, כי הורי ממוקד מאוד, ונמנע מלסטות מהמטרות שהציב לכתיבת היומן.

ב־5 באפריל 1943 הסביר: "מעשרה במרס עד עתה לא כתבתי דבר, כי כמעט שלא בוצעו הפצצות. נראה כי אין טעם להזכיר הפצצות שהתרחשו מחוץ לתוניס או רחוק ממנה". הפרשנות לדברים אלה פשוטה: אין הפצצות — אין על מה לדווח. ואכן, מהעיון ביומן עולה כי ההפצצות הן נושא מרכזי ביותר. בשל כך, עלינו לנסות להבין לשם מה התיאור העקבי כל כך שלהן. אפשר להתחיל בהסבר האנושי ביותר, לפיו ההפצצות האוויריות היו אחד ממוקדי הסבל העיקריים של היהודים, כמו גם של האוכלוסייה הכללית, בתקופת הכיבוש הגרמני. ההפצצות ערערו את הביטחון העצמי של האוכלוסייה כולה, שכן היו לרוב בלתי נראות, וכוח ההרס שלהן, במקרה של פגיעה, היה גדול מאוד. ההפצצות כווננו לאזורים שבהם אמורים לשהות כוחות גרמניים או איטלקיים, או לנקודות אסטרטגיות בעיר, אך נפלו בכל רחבי העיר. לרוב הקדימה אזעקה את ההפצצה, ואפשרה לתושבים למצוא מחסה. רגעי ההמתנה להתפוצצות היו, מן הסתם, מורטי עצבים. האם באמת את זה רצה לתעד קלמנט? אם כן, מדוע טרח לציין את המיקום המדויק ככל האפשר של כל פצצה, ואת הנזקים שהותירה? איזו מטרה משרת מידע זה? ולשם מה הדיווח על הנזקים לאחר מכן? הורי מתעד בעיקר את המלחמה במובנה הצר, שכן זה יומן מלחמה, אך מוסיף לו הערות פילוסופיות על טבע האדם, וכן מידע על מצב הקהילה היהודית. בכך אין זה יומן מלחמה מובהק.

שלה ובשדות התעופה. בהקשר זה ספגה תוניס הבריחה חלק נכבד מההפצצות, שכן היא עיר הנמל המרכזית ואולי היחידה בתוניסיה שבה יכולות לעגון אוניות משא כבדות. נוסף על כך, בקרבתה ממוקם שדה התעופה הראשי של תוניסיה, וכן מוקמו בה המפקדות הגרמניות. לקרבות באפריקה הצפונית הייתה חשיבות רבה להמשך מלחמת העולם השנייה, שכן היו אלה העימותים הצבאיים הראשונים בין האמריקאים לבין הגרמנים באמצעות קרבות שריון כשריון. מערכה זו הכשירה את האמריקאים להמשך הקרבות באירופה. את הניסיון הקרבי העיקרי שלהם יקבלו המפקדים האמריקאים בקרבות אלה.

לשם מה כתב הורי את היומן?

מה הייתה מטרת כתיבת היומן? קשה לענות על השאלה הזו באופן חד משמעי. בשתי דרכים ניתן לנסות לענות על סוגיה זו: הראשונה תתבסס על הסבריו של קלמנט המתייחסים למטרות הכתיבה. השנייה תנסה להסביר את מטרת הכתיבה מתוך פרשנויות לדברים שנכתבו ביומן. העמוד הראשון הוא הקדמה ליומן. תאריך הכתיבה אינו מופיע בו, אך הוא מספק את ההסבר, את ההצדקה לכתיבה. לא ברור האם העמוד הזה נכתב בעת התחלת הכתיבה של היומן, או בתום התקופה הגרמנית, כאשר הוסיף הורי את עמוד השער. הורי פותח בהסבר על המלחמה באופן כללי, מציין את הפלישה לצפון אפריקה ("זהו תאריך שיש לזכור לעד"), מזכיר את השפעת התולדות המדינה: "...! ובפרט על אלו שהתגוררו באריאנה ובכרמייהוויל". הנה כי כן, בהקדמה ממקד הורי את תיאור המלחמה למקום שבו הוא חי, כלומר לאיום המוחשי, המידי והקונקרטי של המלחמה עליו ועל משפחתו. "...! מה נוכל לומר? מה עלינו לחשוב? אין לנו כל אפשרות להשפיע על המצב, וביומן זה שתחילתו ב־17 בנובמבר 1942, אדווח על האירועים

9 זהו התאריך של תחילת המערכה הצבאית של בנות הברית על תוניסיה לאחר הנחיתה במסגרת מבצע 'לפיד'.

אפשרות אחרת היא, להציג את קלמנט כמי שרואה עצמו כמתעד אירועים לטובת העתיד. אם כך, לא יהיה זה הסבר מספק לשאלה מדוע לא תיאר יותר את העובר על משפחתו? את העובר על הקהילה היהודית? אולי נובע הדבר מתפיסתו ההומנית האוניברסאלית, לפיה כל תושבי העיר סובלים, ללא הבדל גזע ודת, והסבל הוא סבל אנושי? ב־27 בדצמבר, למשל, הוא כתב על ההפצצות: "צר לי מאוד שהאוכלוסייה האזרחית סופגת את רוב ההפצצות, למרות הימצאותן של מטרות צבאיות רבות אחרות. זו תוצאה של מהלך אסטרטגי שנבצר ממני להבינו, נראה כי קיימת תמימות דעים על כך שחייבות להיות תוצאות מוחשיות יותר להפצצות". כלומר, הסבל הוא סבלה האנושי של החברה האזרחית בתוניס, והוא אינו קשור רק ליהודים, שכן לא הם היו מטרת ההפצצות.

מכל מקום, נראה שהיומן ממלא תפקיד כלשהו גם עבור הכותב. בספרו 'טראומה בגוף ראשון', מסביר עמוס גולדברג כי: "משביקשו יהודים לכתוב את קורותיהם באותם מצבים קיצוניים שבהם היו נתונים, כאשר תחושת האיום נעשתה מוחשית יותר ויותר, כאשר סדרי עולם התהפכו כליל, כאשר תחושת הרציפות נקטעה והזהות האישית נפרמה באופן רדיקלי, וכאשר המוות הפך באופן גובר והולך לנוכחות ודאית ולגורל בלתי נמנע — הם פנו אל היומן".¹⁰ תיאור זה מתאים ביותר לסיטואציה ולנסיבות שבהן כותב הורי את יומנו, ואכן שני המאפיינים שהגדיר גולדברג באשר לז'אנר של כתיבת יומנים בשואה מתקיים גם ביומנו של הורי. האחד, "רציפות של מקטעי כתיבה במרווחי זמן קצרים, המדווחים על שהתרחש במהלך הימים האחרונים".¹¹ השני, "המוטיבציה התיעודית-היסטורית של רבים מיומני היהודים", ובעיקר המעבר מ"עולמו הפנימי של האינדיבידואל [...] אל סערת האירועים החיצוניים והשפעתם המוחצת על הכותב ועל הציבור".¹²

10 ע' גולדברג, טראומה בגוף ראשון, כתיבת יומנים בתקופת השואה, באר שבע, 2012, עמ' 36.

11 שם, עמ' 40.

12 שם, עמ' 40-41.

מה היו מקורות המידע של קלמנט הורי?

ביומן של הורי פרטי מידע רבים על מועדי הפצצות מדויקים, מיקום הנפילות, פגיעה בכלי רכב, תנועה של כלי רכב ומהלך הקרבות. מה היו מקורות המידע שלו? נקדים ונבהיר כי לרוב נוקט קלמנט לשון זהירה מאוד: "אומרים ש", "מניחים ש". הוא אינו מסביר מי הם "האומרים". האם אלו הן שמועות, או דברים שנאמרו בשיחות בין חברים? לא ברור.

המידע המדויק שמוסר הורי בנוגע להפצצות כולל תיעוד מועדים מדויקים (עד לפירוט של השעה). הפצצות אלו הן לרוב ההפצצות על העיר תוניס, ובעיקר על שדה התעופה אלעוויונה, שהיה יעד אסטרטגי מהמעלה הראשונה לצבאות האוויר של ארצות הברית ושל אנגליה. בנוסף, יש להורי מידע על המתרחש בערים אחרות. למשל, ב־23 בנובמבר הוא תיאר את ההפצצות בבזרט, לרבות מועדיהן המדויקים (מתי החלו ההפגזות ומתי הסתיימו). לקלמנט הורי חשוב גם לנסות לאמת את המידע. לא פעם הוא משתמש במילים: "אין לי כל אישור על כך" (25.11.1942); "לא יכולתי לאמת את הידיעה הזו" (שם); "אני קיבלתי אישור" (שם); "קיבלתי אישור" (2.12.42) ועוד. כלומר, הורי הוא מתעד שמבין את חשיבותו של הדיוק ושל אימות המידע שהוא אוסף.

ב־1.12.1942 הוא כותב על נחיתה של מטוס סמוך לכרמייהוויל את הדברים האלה: "יש לעקוב אחרי הידיעה ולבדוק. לפי מידע, שכמובן אינו מאומת, המטוס שנראה על המשטח ושהופיע שוב בערב, אינו אלא מטוס קשר מדגם מיושן. לעת עתה זה מרגיע אותי, ואני ממתין למידע חדש". הקרבה של הנחיתה למקום המגורים, והחשש מהגברת ההפצצות באזור, הביאו אותו לכתוב את הדברים. אך כיצד יברר וכיצד יאמת? האם זו רק רגישות?

יש שקלמנט הורי מציין באופן מפורש את מקורות המידע שלו. למשל, ב־28.11.1942 הוא מתייחס למידע שאושר לו על ידי "רב החובל לה־קלווס (Calvez)". משמועות הדבר, שככל הנראה הגיע הורי לנמל ושוחח אתו, מה גם שהיו ביניהם קשרים כלשהם, ככל הנראה קשרי עבודה.

נראה כי מקור המידע העיקרי שלו הוא העיתון *Tunis Journal*, שהיה העיתון הרשמי היחיד שראה אור בתקופת הכיבוש הגרמני. אף שהעיתון נועד לשרת את צרכי השלטון הגרמני והצרפתי בתוניסיה, ואף שהמגמות האנטישמיות

בין האישי, היהודי והאוניברסלי

בכתיבתו נע קלמנט הורי בין הציר היהודי לבין הציר האוניברסלי. כזכור, השם שנתן ליומן היה "הכיבוש של תוניסיה..." ולא: 'היהודים בתוניסיה במהלך הכיבוש'. הדגש הוא על הכיבוש, ואכן עיון מדוקדק ביומן מגלה כי הנושא היהודי אינו במרכז מעייניו של הורי. אין בכוננתו לתאר רק את שקורה בקרב בני עדתו. יש להורי ביטויים לא מעטים שבהם הוא מתייחס בו זמנית לסכלו הפרטי, לסכל שלו כיהודי אך גם לסכל האוניברסלי. למשל, ב-21 דצמבר 1942, בהתייחסו להוצאתו להורג של ויקטור נטף, שהואשם באיתות למטוסי בנות הברית, הוא כותב:

בעיתון הערב הכריזו השלטונות הגרמניים על הוצאתו להורג של הצעיר היהודי המסכן ויקטור נטף. הוא הואשם על לא עוול בכפו בשימוש באור חשמל בזמן ההפצצה על אריאנה, כליל השלושה עשר בדצמבר. אני מכבד את זכרו של ויקטור נטף המסכן, שהוצא להורג בירייה בתשעה עשר בחודש, כפי שראוי לכבד את זכרו של אדם חף מפשע.

נטף הוא גם יהודי, אך גם "אדם חף מפשע", העוול הוא אוניברסלי ולא דווקא יהודי. לעומת זאת, הלוויית שלושת הקורבנות היהודים ב-6 באפריל 1943 מגבירה אצלו את ההזדהות עם הסכל היהודי האוניברסלי ומפתחת תחושת גאווה יהודית:

היום מילאתי את חובתי האזרחית, כשהשתתפתי בהלווייתם של שלושת הצעירים היהודים המסכנים שנהרגו באלעווניה, קורבנות ההפצצה שהייתה אתמול בשעה שתיים. אני מעריך שכשלושת אלפים איש באו להביע תנחומים לשלושת קורבנות המלחמה שהשתוללה בתוניסיה. שלושת הקורבנות הללו — אנדרה חדד, חלפון ושלי — מייצגים, לצערנו, את הרשימה הארוכה של גיבורים יהודים שנפלו במלחמה העצובה הזאת. השתתפתי בצערם של הורי שלושת הצעירים המסכנים, ואמרתי שעלינו להבליג ולמחות את דמעותינו, למרות

שלו היו מובהקות, הרי שהמידע שהיה בו היה בעל חשיבות רבה מבחינתו של הורי, ודומה כי גם לרבים אחרים. בין היתר, זכה העיתון למעמדו זה בשל ההודעות שפרסם, שהיו מיועדות לאוכלוסייה המקומית. הגיליון הראשון של העיתון ראה אור ב-16 בנובמבר 1942, בסמוך לנחיתת הגרמנים. כזכור, הורי החל לכתוב את יומנו יום לאחר מכן. הגיליון האחרון ראה אור ב-5 במאי 1943, יומיים לפני שחרור תוניסיה ומצעד הניצחון.

העיתון כמעט שאינו מפרסם מידע על יהודי תוניסיה בתקופה זו. פה ושם מובאים כרוזים שעוסקים בנושא הגיוס, או מאמר אנטישמי. מטרת העיתון לא הייתה לתקוף את היהודים או להסית נגדם. מטרתו העיקרית הייתה לדווח, לא באופן אובייקטיבי, על מהלכי המלחמה, ולחזק את הפטריוטיות הצרפתית בקרב התושבים הצרפתים — ומן הסתם גם האיטלקים — של תוניסיה. העיתון אינו פונה אל הגרמנים, וכמעט שאינו מזכיר את הגרמנים הנמצאים בתוניסיה. אלה, מן הסתם, גם לא יכולים היו לקרוא את העיתון. במידת האפשר, השוינו בין המידע המופיע בעיתון לבין המידע שמביא הורי ביומנו. באותם מקרים שהזכיר במפורש את הנאמר בעיתון, השתדלנו להביא גם את הגיליון המתאים.

לקלמנט דעה ברורה על עיתון זה. ב-23 בדצמבר 1942 הוא כותב:

העיתון *Tunis journal* הופך אנטישמי מתמיד, ולדעתי מטרתו הן להגביר את התעמולה לטובת המשטר הצרפתי הנוכחי, וכד בבד לעודד את האנטישמיות בקרב המוסלמים והקתולים ולהחדיר בהם גרעין שנאה ליהודים. מדובר בפעילות מושחתת בה עוסקים בני גילבו (Guilbaut), מרטיין¹³ ועוד. לדעתי, מי שתפקידו לזרוע שנאה בין הגזעים מבצע את העבודה המתועבת ביותר שניתן לבצע, וזה פשוט איום ונורא!

קלמנט הורי מנסה לנהל שגרת חיים. הוא יוצא מדרי בוקר לעבודה, ומחליף מידע עם חברים ואחרים. לאחר שהוא מאמת את המידע, מנקודת ראותו, הוא גם מעלה אותו על הכתב, ביומן.

סבלנו הרב, ולהישיר מבט אל מול הסכנה המאיימת עלינו מדי יום. אנו חייבים להתעלות מעל הסכנה והסבל, ולהוכיח לאלה שהשפילו אותנו, וממשיכים להשפיל ולבזות אותנו, כי אנו אמיצים כמו אבותינו שהאדירו את ההיסטוריה היהודית. עלינו להוכיח שאנו מסוגלים לסבול כפי שסבל עמנו במשך אלפיים שנה, בלי להתלונן, בלי לוותר על שמץ מאישיותנו.

לקלמנט הורי יש תפיסה מוסרית רחבה ורגישות אנושית גדולה, ודרך הוא רואה את שקורה בתוניסיה. מדי פעם הוא מתאר את מחשבותיו על העוול, הרוע והמיותרות של המלחמה. למשל, ב־21 בנובמבר, יום שישי שבו השמש זרחה ולא נפלו פצצות בתוניסיה, הוא מגיב: "[...] כשאני חושב על כך שבמרחק לא רב מכאן יש אנשים המשתוקקים להרוג בעת שהטבע שופע חיים, עוברת בי חלחלה. כמה נורא ומה מצער שאי אפשר לשנות דבר בחיים ובאירועים הסובבים אותנו". או למשל, כשהוא מתאר, ב־24 בנובמבר, את ההגירה של תושבים מביזרט לתוניס בעקבות ההפצצה, ואת תושבי תוניס אשר סייעו בקליטתם, הוא כותב:

אך כשאני מדמיין לעצמי את מצב הילדים הרבים, שאולי לא מצאו מחסה ולא פת לחם, לבי נקרע בקרבי על שאיני מסוגל לעשות דבר למענם. האם נותרו עוד אנשים נדיבים? האם ניצחה האנוכיות? רק לזכות שלצד כל המצוקות והפורענויות יש אנשים שצוברים מיליונים! ממש נורא ואיום.

בשורות אלה מתגלות האנושיות שלו ושאיפתו לצדק. ראשית, הפליטים שהגיעו מביזרט לא היו בהכרח יהודים, וקליטתם לא הייתה דווקא משימה המוטלת על הקהילה היהודית בתוניס, אם כי ייתכן שהיו ביניהם גם יהודים. שנית, הוא משליך את התפיסה שלו על מידת יכולתו לסייע לאנשים הנתונים במצוקה זו, ומודע למוגבלות ולחוסר האונים שלו. לבסוף, הוא ער לכך שיש גם מי שנהנה מהמצב וצובר בעטיו נכסים. ב־27 בדצמבר הוא כותב על ההפצצות:

צר לי מאוד שהאוכלוסייה האזרחית סופגת את רוב ההפצצות, למרות הימצאותן של מטרות צבאיות רבות אחרות. זו תוצאה של מהלך אסטרטגי שנבצר ממני להבינו, ונראה כי קיימת תמימות דעים על כך שחייבות להיות תוצאות מוחשיות יותר להפצצות.

ב־28 בנובמבר הוא מדווח על פצצה שפגעה בבית, והרגה "לצערנו" ארבעה מוסלמים, הורים ושתי נערות צעירות. כאן הוא מבטא דאגה כלפי כל תושבי העיר, שכן המצוקה משותפת לכולם. ביום חמישי, 31 בדצמבר 1942, הוא מתאר הפצצות על תוניס, מסכם את נתוני ההרס, ומוסיף את הדברים האלה:

הפינוי מתבצע לאט. לא קיים ארגון העוסק במשימות מסוג זה, ואף הגופים הציבוריים אינם יודעים לבצען, אך גם מסרבים להודות בכך שהם נעדרים ידע מתאים. מדובר באנוכיות שאינה במקומה, כי בעזרת מעט יושר לב והחלטיות אפשר היה להציל חיים רבים. אולם היכן הם אלה המסוגלים לנהוג בכנות ולהודות כי הם עצמם חסרי אונים? אני בטוח שכעשרים וחמישה אחוזים מהקורבנות יכלו להינצל, אולם אוי־לנו, אזלת היד והעדר היכולת ימשיכו לשלוט ולהמיט אסון על האנושות.

חשוב לשים לב בסיפור זה לייחוסו אל הנפגעים בכלל, ולא אל היהודים בפרט. המילה יהודים אינה מוזכרת כאן כלל.

חשיבות היומן

בספרו, המבוסס על עבודת הדוקטור שלו,¹⁴ פורס עמוס גולדברג תמונה מקיפה ויסודית בנושא כתיבת יומנים בתקופת השואה. גולדברג מתייחס אל

14 ע' גולדברג, טראומה בגוף ראשון, כתיבת יומנים בתקופת השואה, באר שבע, 2012.

היהודית בתוניסיה וביחסיה עם הנהגתה.¹⁹ יומנים אלה היוו את המקור העיקרי ללימוד על תקופת המלחמה. לעניות דעתי, גם אלבר ממי כתב יומן בתקופת הכיבוש הגרמני, ושילב אותו ברומן האוטוביוגרפי שלו 'נציב המלח', תוך התאמתו למבנה הרומן.²⁰

יומן אחר, העוסק בתקופה הגרמנית, נכתב על ידי יעקב אנדריי גז.²¹ היומן נכתב בעת שהותו במחנה עבודה בבזרט שבצפון תוניסיה. שנים רבות עברו עד שבנו, פיליפ, מצא את החומר ופרסם אותו. יומן זה מתאר לראשונה את חיי היהודים במחנות העבודה, והוא העדות האוטנטית ביותר שבנמצא. מעניין לציין כי יעקב גז ניהל חליפת מכתבים עם בני משפחתו בתוניס, וזוהי חליפת המכתבים היחידה, וככל הנראה המלאה, שנותרה בידינו מתקופת הכיבוש.²²

לאור זאת, מתבהרת חשיבות היומן של קלמנט הורי בכך שהוא הראשון המתאר את חיי היהודים בעיר הבירה תוניס בתקופת הכיבוש, בעת התרחשותם. הוא משתף אותנו במידע שהיה בפניו, כמו גם בחוויות האישיות שלו ושל משפחתו. יומנו מפנה את תשומת הלב אל היהודי הפשוט ואל האופן שבו הוא חווה את המלחמה. יומנו, כמו יומני ראשי הקהילה ויומניהם של ממי וגז, מהווה ללא ספק מקור רב ערך להבנת התקופה, וביחד הם נותנים תמונה כוללת של חיי היהודים בתקופה, במקומות שונים.

19 באירופה מופרים מספר יומנים של ראשי קהילה, והמפורסם שבהם הוא יומנו של אדם צ'רניאקוב, שהיה ראש הקהילה היהודית בוורשה לפני המלחמה, ומראשי היודנראט (א' צ'רניאקוב, יומן גיטו וארשא, ירושלים, יד ושם, תשכ"ט). או היומן שכתב רמון ראול למבר, ממנהיגי יהדות צרפת. אני מודה לעמוס גולדברג שהפנה את תשומת לבי לעובדה זו.

20 אלבר ממי כתב רומן אוטוביוגרפי. שילוב של יומן "מקורי" לכאורה ברומן הוא אמצעי ספרותי ידוע, שאמור לשוות לרומן אופי אותנטי ככל האפשר.

21 J. A. Guez, *Au camp de Bizerte, Journal d'un Juif tunisien interné sous l'occupation allemande, 1942-1943*, éd. L'Harmattan, Paris, 2001. יעקב גז חי בשנים (1919-1988).

22 חליפת מכתבים זו היא חומר המקורות שבכסיס עבודת הגמר לתואר שני של הגב' נדין שילי. העבודה נכתבה בהדרכתו באוניברסיטה העברית בירושלים. בעבודה משווה החוקרת בין היומן שפורסם לבין המכתבים, ומסקנתיה יאירו את הנושא.

היומנים מתקופת השואה "כאל טקסטים אוטוביוגרפיים בעלי אופי נרטיבי, שבאמצעותם מבקשים כותבי היומנים לספר בגוף ראשון על תקופה ממושכת ומשמעותית בחייהם".¹⁵ בהמשך מסביר גולדברג כי יומן השואה נולד בעיקר מתוך דחף "לתעד את ההתרחשויות והאירועים ההיסטוריים שהכותב היה עד להם. זו כתיבה שאינה עונה באופן ישיר על השאלה 'מי אני' אלא על השאלות 'מה ראיתי' (עדות) ו'מה הם הכוחות החיצוניים המכריעים את גורלי ואת גורל סביבתי' (תיעוד)".¹⁶ תפיסה זו מקובלת עליי באשר ליומן שכתב הורי. זוהי אכן אוטוביוגרפיה אישית, המשקפת את התקופה שאותה ביקש לתאר. יתרה מכך, גולדברג מסביר כי יומנים אלה נכתבו בסיטואציה של טראומה ושל חוסר אונים קיצוני, ואכן, היומן של הורי עומד בסימן אבחן השליטה על החיים, או, כדברי הורי: "מאותו תאריך ואילך למדנו על קיומם של דברים כה רבים שיצאו משליטה".¹⁷ המילים "אין שליטה" חוזרות ונשנות על ידי הורי בצורות שונות. ייתכן, כפי שהדברים יכולים להיות מובנים ממחקרו של גולדברג, כי היומן הוא סוג של רכישת שליטה באמצעות הכתיבה.

יומנים שנכתבו במהלך הכיבוש הגרמני של תוניסיה נמצאו ואף פורסמו. המפורסמים שבהם הם יומני ראשי הקהילה, רוברט בורג'ל ופול גז.¹⁸ יומנים אלה נכתבו במהלך המלחמה, ומתארים את האירועים יום אחר יום. המהירות שבה פורסמו היומנים האלה מלמדת בראש ובראשונה על החשיבות שייחסו מנהיגי הקהילה לתקופה, ולתפקודם בעת הזו. היומנים ביטאו את הצורך של מנהיגי הקהילה להסביר לציבור היהודי את הדילמות שבפניהן ניצבו, ולספר על חלקם בהכרעות הקשות כל כך. פרסום יומנים של ראשי הקהילה בפרק זמן כה קצר לאחר האירועים הינו תופעה נדירה למדי בחיי הקהילה

15 שם, עמ' 27.

16 שם עמ' 41.

17 יומן, הקדמה.

18 R. Borgel, *Étoile jaune et croix gammée*, Paris, 2007 (préfacé et annoté par C. Nataf); P. Ghez, *Six Mois sous la botte*, Paris, 2009 (préfacé et annoté par C. Nataf). היומנים פורסמו לראשונה בשנת 1944, קלוד נטף פרסם את המהדורה המדעית הראשונה שלהם, ועשה עבודה ראויה ביותר.

חשיבות היומן באה לידי ביטוי בשני היבטים: האחד, בתיאור מאורעות המלחמה, והשני, בתיאור הרגשות האישיים שלו לנוכח האירועים. ננסה להתייחס למידע שהוא מביא על מצבה של הקהילה היהודית, על יחסי היהודים והגרמנים ועל יחסי יהודים וערכים בתקופת הכיבוש.

היבטים בחיי הקהילה היהודית בתקופת הכיבוש

מתיאור הקהילה היהודית בתקופת הכיבוש בחרתי להתמקד בשני היבטים שנראים לי משמעותיים מבחינת החידוש שהם מציגים: הגיוס של כוח העבודה היהודי והחרמת מקלטי הרדיו.

גיוס כוח העבודה היהודי היה הפן הקשה ביותר עבור יהודי תוניסיה. הוא היה קשה בשל היקפו הגדול ובשל חוסר הוודאות של המשפחות באשר לגורל ילדיהם. הביקורת שהופנתה אל ראשי הקהילה היהודית הייתה בעיקר סביב נושא זה. כבר ב־6 בדצמבר יש שמועות על גיוס כוח עבודה יהודי: "מובן ששמועה זו גרמה לסערה בקרב היהודים, אשר עסקו אך ורק בנושא זה". השמועות האלה, ותנועות הצבא הגרמני בעיר, הביאו את הורי להרהורים: "ואני שואל את עצמי, האין הרגע המכריע מתקרב בצעדי ענק". כך יצר הורי קונטרסיוזציה של האירועים לחייו ולחיי משפחתו.

ככל הנראה, ניצל הורי ב־9 בדצמבר מ"הרגע המכריע" הזה. יום זה הוא היום בו פורסם הכרוז המפורסם הקורא לגיוסם של היהודים לעבודות הכפייה. זה היום של "המצוד הגדול" שיצר פניקה בקהילה. הורי ניצל, כפי הנראה, כאשר נסע בחשמלית, ובשל הכומתה שחבש לא זוהה כיהודי. עבורו היה זה נס. יחד עם זה, מתמיה כי הוא אינו חושש ללכת עם אשתו למטה המשטרה, ולדווח על גניבת תכשיטייה. הכרוז גרם לבהלה רבה בקהילה: "האימהות אחוזות טירוף מוחלט, משום שאינן יודעות כיצד לנהוג. אני מנסה לעודד את רוחן, ומשכנע אותן לנהוג כיאות ולכפוף ראש בפני הגורל האכזר שפוקד אותנו". הורי מנתח היטב את מצב היהודים, ומבין שבמצב הקשה הזה צריך לנסות למצות את האפשרי, ולא מעבר לכך. היום שלמחרת, ה־10 בדצמבר, היה יום קשה. אווירת נכאים שררה בקהילה היהודית. תיאורו של הורי הוא רגיש במיוחד. הוא נע בין הציר האישי לבין הציר היהודי. לדבריו, הם, יהודי תוניסיה, חלק משרשרת הסבל היהודי בכל הדורות. הורי לוקח חלק פעיל בהרגעת הרוחות. ריימונד, בנו, זומן

להתחלת העבודות ב־14 בדצמבר. את חששו הכבד לא ידע, ככל הנראה, לכטא אלא במילים סתמיות: "ריימונד קיבל זימון למחר בשש בבוקר". למחרת היום, ב־15 בדצמבר, יצא ריימונד לעבודה בנמל. הוא שימש כתצפיתן. מכאן ואילך הורי, לכאורה, מתעלם ממנו. אין יותר אזכור לריימונד. בשונה מתיאוריהם של ראשי הקהילה, ובשונה מהביקורת של ממי על ראשי הקהילה, חושף לנו הורי עולם של רגשות שפיעמו במשפחות שבניהם גויסו. הורי מאופק ביותר ביחס לבנו שלו.

החרמת מקלטי הרדיו של היהודים הייתה גם היא מן המפורסמות ביחסם של הגרמנים אל היהודים. להחרמה היו שתי מטרות: האחת, לאפשר לגרמנים לעקוב אחר החדשות מהעולם, השנייה, למנוע מהיהודים קשר לעולם החיצון, ואפשרות לעקוב אחר התפתחות המלחמה. ב־12 בדצמבר אנחנו קוראים לראשונה על ההנחיות המדויקות בדבר הבאת מקלטי הרדיו. התיאור של היום למחרת, והחוויה שעבר קלמנט הם מרטיטים ממש:

הבאתי את מקלט הרדיו שלי לבית הכנסת, וברור לי שהקצינים הגרמנים לקחו לעצמם את המכשירים היפים ביותר והקלים לנשיאה. הכניסה לבית הכנסת עם הרדיו שהבאתי הייתה עבורי חוויה קשה ביותר. האולם כולו היה גרוש מקלטים מכל הגדלים, מכל הצורות, מכל הדגמים, ממש חילול הקודש, ומי שנכנס שאל את עצמו האם זהו בית הכנסת הגדול בשדרת פריז, או שמא מדובר בחנות כל־כו עצומה.²³

מדי פעם, כאשר קלמנט עובר ליד בית הכנסת, הוא רואה כי "כל יום יוצאים ממנו חיילים גרמניים כשהם מסתירים את המכשירים בידיהם. אין אוהל גרמני בלי מכשיר רדיו, וזו עובדה".

בפיכחון ובראייה האופטימית שלו מוצא הורי גם ברכה בכך שמקלטי הרדיו נמצאים אצל הגרמנים. ב־29 בדצמבר יכתוב: "הרגשתי סיפוק מהידיעה שיהודי תוניס ופרבריה, שהקריבו את מקלטי הרדיו שלהם, לא עשו זאת לשווא. מקלטים אלה מצליחים להרגיע את עצביהם של החיילים הגרמנים המסתתרים ב־"Cité jardin".

23 27 בדצמבר 1942.

תרומתו של הורי לתיאורה של תופעת החרמת מקלטי הרדיו היא רבה. זהו התיאור העיקרי של נושא זה.

יחס הגרמנים אל היהודים ויחס היהודים אל הגרמנים

כבר ראינו כי הורי משתדל לנהל את שגרת חייו. הוא יוצא בבוקר לעבודה, חוזר למנוחת צהרים ושוב חוזר אל העבודה. אווירת החשש מלווה אותו לאורך כל היום, אך לדעתו החיים חייבים להימשך כל עוד ניתן להמשיכם. מעניין לציין כי לאורך כל היום הגרמנים אינם מצטיירים כמי שמאיימים על האוכלוסייה היהודית באופן ממש, ואולי אף ככאלה שהתנהגותם אנושית במידה מסוימת. ב־5 בינואר 1943, בעת שהוא מספר על החרמת הווילות בכרמייהוויל, הוא מתאר את הפגישה עם הקצין הגרמני שבא לבדוק את ביתו: "קצין צעיר הגיע בערב כדי להפקיע את אחרוני הבתים, וערך סבב ביקורים אצל אלה שבתיהם נשארו; כעת מדובר גם בנו. הוא שאל אותנו כמה אנשים גרים בבית וכמה חדרים יש לנו [...]". הורי אינו מתאר פחד או חשש. זהו תיאור קצר ויבש, כאילו הייתה זו פגישה שבשגרה. ב־4 בינואר 1943 הוא מספר:

"[...] הצילו שני פועלים יהודיים את חייו של קצין גרמני, כשנשארו אותו על כתפיהם והביאו אותו לתחנת העזרה הראשונה הקרובה ביותר. הקצין עצמו הצהיר שניצל הודות לשני היהודים הצעירים האלה, אך מסתבר שאיש לא חשב לגמול להם על כך".

הורי אף מביע את יחסו הברור לגרמנים: "קיבלתי רשות להשתמש באורווה שנמצאת לצד הווילה שלי, וזו התחשבות יפה מאוד מצדם. הווילה מוחזקת בידי קצינים, ומוכן שהם מגנים עליה"²⁴. מול הדימוי הזה של הגרמני, שאינו בא להזיק ליהודים מעבר למה שמצריכה המלחמה, הרי שהתקרית המתוארת ב־31 בדצמבר, המתרחשת בביתו של

24 10-20 בינואר 1943.

מר חיאק, מתארת דימוי שונה של הגרמנים. יש בסיפור שני היבטים: האחד, פעילות, ככל הנראה לא מאושרת, של חיילים גרמנים בודדים, שנועדה לפגוע ברכוש של יהודים (סוס, כסף) והשני, פגיעה בנשים. לא מתואר אונס, אבל בהחלט מתוארת פגיעה מינית.

יהודים ומוסלמים בתקופת הכיבוש

מהיומן משתקפת עמדתו האמביוולנטית של הורי כלפי האוכלוסייה הערבית. היומן מתאר את סבלם של כל תושבי העיר, כמוכן תוך שימת דגש על הקהילה היהודית. הרגישות של הורי היא כלפי כל האוכלוסייה, והיומן חושף את סבלה של אוכלוסיית העיר, בעיקר הערבית. הורי מתאר בהקדמה את שמחת הערבים והאיטלקים עם כניסתם של הגרמנים לתוניסיה, ומוסיף: "האיטלקים והערבים הפכו למדריכיהם של הגרמנים ולמודיעים המשטרתיים שלהם". הורי אינו מציין כי הערבים הלשינו על היהודים, אלא מספר כי שימשו כ"מדריכים", וכי אך טבעי הוא הדבר שהגרמנים ביקשו להיעזר דווקא בהם, עם הגיעם למקום חדש לחלוטין, שלא היה חלק מתכנית המלחמה שלהם, ושלא היה להם עליו מידע מודיעיני מסודר. ב־4 במאי כותב הורי כי "מספר ערבים טענו כי 'יהודים' חתכו חוטי טלפון של הגרמנים. ערבים אחרים, מתוך יצר נקמנות, הלשינו על חבריהם בטענה שחתכו חוטים". אף שהמידע הזה לא אומת, הרי שהוא מבטא הלך רוח וחשש בקרב היהודים מההתנהגות של הערבים. הנה כמה דוגמאות המשקפות את היחס של המוסלמים אל היהודים:

ב־5.12.42 מתאר קלמנט הורי את הערבים כך: "הצרפיים של CAM נפרצו והחיטה נשפכה לרחוב, לשמחתם של הערבים, שניצלו זאת ומילאו שקים רבים". מדוע מספר הורי כי רק הערבים ניצלו זאת? מה מלמד תיאור זה על מצבם, יחסית לאחרים? אולי בגלל שהם הרוב? אולי כי הם סובלים יותר? העובד של הורי, דוניו, נתקל ב־8 בדצמבר בקריאה "מוות ליהודים", והורי כותב על כך: "אני מזכיר את האירוע הזה כדי לתאר את עמדת הערבים כלפי יהודים וצרפתים. מדובר באירועים אמתיים או מרומזים, החוזרים ונשנים מדי יום, מאז הגעתם של הגרמנים לתוניס". כלומר, אין זה אירוע מקרי אלא דפוס התנהגות של המוסלמים כלפי היהודים. ב־17 בדצמבר 1942 כותב

שהוצגה על ידי הורי. יחד עם זאת, בשום מקום לא מתייחס הורי אל הערבים ככעס או בהתייחסות שלילית כל שהיא. "העימותים" עם הערבים הם די מינוריים, וזה מתאים לידוע לנו על היחסים בין יהודים לערבים. הנה כי כן, קיימת הלימה בין העדויות של הורי לבין התמונה המחקרית הידועה לנו. כוחו של היומן הוא בפירוט הדוגמאות, ובהשפעה הישירה האפשרית של יחס הערבים אל משפחתו.

בשלושת ההיבטים האלה, אך גם בהיבטים אחרים, כהחרמת הווילות למשל, מתגלה חשיבותו של היומן. הוא מתאר לנו את אופן ההתרחשות של הדברים בזמן אמת. התיאור נראה מהימן מאוד, ומעשיר את ידיעותינו על התקופה.

השפעת התקופה

אירועי המלחמה מצד אחד, והעובדה שמשטר וישי והמשטר הגרמני השקיעו מאמצים לייחד את האוכלוסייה היהודית מקבוצות האוכלוסייה האחרות מצד אחר, העצימו אצל היהודים את תחושת שייכותם לעם היהודי ולעבר היהודי, ובאופן טבעי חיזקו את זהותם היהודית. יום אחרי תחילת המצוד, ב־10 בדצמבר 1942, כותב קלמנט הורי את הדברים האלה:

זהו יום קשה ביותר לאוכלוסייה היהודית, יום אבל עבורנו, יהודים מסכנים, שעל לא עוול בכפנו הגענו למצב כה מחריד. אולם, כמו שהטפתי לאנשים סביבי במשך היום כולו, עלינו להוכיח לאויבינו, לאלה שנשבעו להשמידנו, שאנו מחוסנים וחמושים בעוז רוח ובגבורה שיתקיימו לעד; שאנו מסוגלים לסבול בלי להתלונן. בסבלנות יודעים אנו להמתין לרגעים טובים יותר, כדי להשיב לכל המשמיצים אותנו כגמולם. אנו חיים ואף מתים למען אידיאל, אידיאל שהונצח על ידי אבותינו ואבות אבותינו.

מסקרן לדעת מה ידע, אם בכלל, על היהודים באירופה, ועל יחסם של הגרמנים ליהודים? לעניות דעתי, הוא לא ידע דבר על ממדי ההשמדה באירופה, וסביר להניח כי גם מנהיגי הקהילה היהודית לא היו מודעים לכך. אחת הסיבות

הורי: "דוניו סיפר לי כי אתמול סירבו האופים הערביים באריאנה למכור לחם ליהודים. אביו, שנתקל ביחס הזה, חזר הביתה כשהוא ממרר בבכי". האם האופים הערבים סירבו למכור לחם ליהודים בשל מחסור בלחם או בשל יחסם ליהודים? הורי מביא אף תיאורים שהגיעו אליו מהעיר נאבל בנוגע להתנהגות הערבים, למשל: "שמעתי מה עבר על יהודי נאבל (Nabeul) במשך יום וחצי או יומיים בשבוע שעבר, וזה ממש מזועזע. תארו לעצמכם שכמה מוסלמים עוברים מבית יהודי אחר למשנהו, כשהם מלווים בעגלה ובארבעה חיילים גרמניים, ודורשים מצרכים כמו קוסקוס, חומוס, סולת, חיטה וכו'. המצרכים נערמים בעגלה ונלקחים מהיהודים".²⁵ שלושה ימים לאחר מכן הוא יודע לספר, מפי השמועה כמובן, על ביזת בית של יהודייה מלהגולט. על פי תיאורו של הורי, הגרמנים נוהגים להסתובב במקומות שונים כשלצדם ערבים, ולהסתייע בהם לצרכיהם. ב־31 בדצמבר 1942 הוא מתייחס לכוונת הגרמנים להוציא לאור עיתון המיועד לערבים, ומביע את דעתו כי הדבר מעיד על רצונם לגייס את הערבים לטובתם.

התיאורים של הורי מובילים אותנו למסקנה כי ערבים שיתפו פעולה עם הגרמנים, וכי היו מקרים של הלשנה ואף של החרמה, בעיקר של מוצרי מזון. היו גם העלבות של יהודים, שמבחינתו של הורי הם אירועים "חוזרים ונשנים". תמונה זו שמצייר הורי שונה מהתמונה שהוצגה במחקר על ידי יצחק אברהמי. כך, למשל, מתקשה יצחק אברהמי להציג מסקנה ברורה באשר למהות היחסים עם הערבים. הוא מסכים עם כך שהערבים שמחו בעת נפילת צרפת, ואף השכירו דירות ליהודים מחוץ לערים למשך תקופת הכיבוש. הערבים אף מכרו להם מוצרי מזון במחירים מופקעים. באשר לתנועת הדסתור, מסביר אברהמי כי "היא לא הסיתה למהומות אנטישמיות [...] לא נתנו דעתם על היהודים, אלא באקראי ובפרספקטיבה לעתיד."²⁶ התמונה שהוצגה על ידי עירית אברמסקי בליי²⁷ דומה לא במעט לתמונה

25 28 בדצמבר 1942.

26 י' אברהמי, "יהודי תוניסיה תחת שלטון וישי והכיבוש הגרמני אוקטובר 1940-מאי 1943, יחס הממשל והסביבה", שורשים במזרח, ב, יד טבנקין (1989), עמ' 427.

27 ע' אברמסקי בליי, "השפעת מלחמת העולם השנייה על יחסי יהודים-ערבים בלוב ובתוניסיה", שורשים במזרח, ג, יד טבנקין (1991), עמ' 233-272.

Notes personnelles

Le Journal, écrit par mon Père pendant l'occupation nazie à Tunis a été trouvé tout à fait par hasard, en 1987. Quand mes parents ont été rapatriés en France, Leurs affaires ont été envoyées à Oms, petite bourgade dans les Pyrénées-Orientales où ma sœur aînée possède une grande villa.

Bien après la mort de mes parents, ma sœur Myriam Hourri Pasotti, a voulu mettre de l'ordre dans leurs affaires, et c'est ainsi qu'elle a découvert ce journal dont elle fait des copies pour nous, ses cinq enfants.

À titre personnel:

En lisant ce journal j'ai découvert un père très différent. Pour moi c'était un père aimant. Très droit, paternel, gentil, comprenant ses enfants et j'ai découvert un homme courageux conscient du danger et des dangers de l'occupation allemande. Il pensait, en écrivant son journal, et en réunissant des preuves et des informations (Dieu seul sait comment) qu'il fallait laisser des preuves de ce que les juifs tunisiens ont subi.

À sa mort, ma sœur Myriam a lu le Psaume 15 du Cantique des Cantiques:

Dieu Éternel, qui séjournera dans ta Tente ?

Qui demeurera sur ta Montagne Sainte

Celui qui marche dans l'intégralité,

Qui pratique la justice.

Et qui dit la vérité selon son cœur.

A sa mort, nous, ses cinq enfants, nous nous sentîmes vraiment orphelins. Car plus personne ne séjournera dans sa tente.

לכך, ככל הנראה, היא העדר אמצעי קשר שדיווחו על ההשמדה, ונראה גם כי בתקופה זו טרם נודעו כל ממדי הזוועה באירופה.

ההשוואה לדבריו של אלבר ממי בספרו 'נציב המלח' היא בלתי נמנעת. ממי מספר כי במחנה אליו הגיע נתבקש לשאת דרשה ביום שישי. הוא תכנן היטב מה לומר: "...! לציר לדרשתי נטלתי, כמדומה, את הכרת הערך העצמי, את החובה ההכרחית לקיימה [...] וסיימתי בדוגמתם של המכבים המפוארים, שאומץ לבם לא היה רוחני בלבד".²⁸ בהמשך הוא מתאר את ההחלטה לשיר את "התקווה" בעברית, על אף הסיכון שבכך. אין ספק שהחלטה זו היא אלמנט מרכזי בגיבוש זהותם היהודית והלאומית של היהודים במחנה. אצל ממי ההבנה הזו נכרכה בהחלטות מעשיות באשר לעתידו בתוניסיה. אצל קלמנט הורי, נשוי ובעל משפחה, לא תורגמה ההכרה הזו להחלטה מעשית דומה.

דברי סיום

יומן הורי הוא יומן חשוב מאוד. הוא מעשיר אותנו במידע על הלכי הרוח של היהודי, של המשפחה ושל הקהילה בתקופת הכיבוש הגרמני, תקופה שהמקורות עליה עדיין חסרים מאוד. העדויות בעל פה שנגבות מיהודי תוניסיה ועבודות המחקר המתבססות על חומר ארכיוני חדש מעשירות גם הן את המידע שלנו על התקופה הזו.

ג'רמן הייתה נערה בתקופת הכיבוש הגרמני. היא לא ידעה על כל אשר עשה אביה, ועל הדרך בה ראה את התקופה הקשה הזו. בחרתי לסיים את הדיון ביומן בדברים שכתבה ג'רמן, המתארים את אופן גילוי היומן, את חשיבותו ואת הגילויים על אביה מנקודת ראותה. היא ביקשה שקטע זה יופיע בשפה הצרפתית. החלטנו לכבד את בקשתה ולהביא בהמשך את התרגום העברי.

היומן, שנכתב על ידי אבי במשך הכיבוש הנאצי בתוניס, נמצא במקרה ב־1987.²⁹ לאחר שהורי חזרו לצרפת, חפציהם נשלחו לאומס, כפר קטן בהרי הפירנאים המזרחיים, שם יש לאחותי הבכורה וילה גדולה. זמן רב אחרי מות הוריי, התכוונה אחותי, מרים הורי-פאזוטי, לסדר את החפצים שלהם. כך גילתה את היומן הזה, והכינה ממנו חמישה עותקים, עבור חמשת ילדי.

כשקראתי את היומן הזה, גיליתי אב שונה מאוד. בשבילי הוא היה אב אוהב, מאוד אבהי, חביב, מבין את ילדיו, וגיליתי אדם אמיץ, שומר סוד,³⁰ מודע לסכנות של הכיבוש הגרמני. הוא חשב כי עליו להשאיר הוכחות למצבם של היהודים התוניסאים ולמה שעבר עליהם, ולכן כתב את היומן ואסף הוכחות ומידע רב (אלוהים יודע כיצד עשה זאת).

במותו, קראה אחותי מרים בפרק ט"ו בתהילים:

אדוני, מי יגור באוהלך;
מי ישכון בהר קדשך.
הולך תמים ופועל צדק;
ודבר אמת בלבבו.

עם מותו, אנו, חמשת ילדיו, הרגשנו יתומים, כי איש לא ישכון עוד באוהלו.

ג'רמן הורי-רביע

קלמנט הורי בחר לסיים את היומן ב־7 במאי 1943, יום שחרור תוניסיה, בדברים האלה:

²⁹ בטקסט המקורי היה כתוב 1967, ובעת העבודה על היומן שינתה ג'רמן את התאריך ל-1987.

³⁰ תוספת של ג'רמן בעת העבודה על היומן.

כעת אמור אני להפסיק בתיאור התקופה שחלפה תחת הכיבוש הגרמני. בתקופה הקרובה אנסה להביא את סיפורי הכיבוש האנגלו-אמריקני. את פרק הזמן הזה אסיים בתיאור הגרמנים, שבמשך היום כולו עסקו בהפצצת מטרות שונות, העלולות להביא תועלת כלשהי למי שיכבוש את העיר.

למה התכוון הורי באומרו "בתקופה הקרובה"? מה שברור הוא, שהורי הבין במדויק כי הסתיימה תקופה, שזהו פרק זמן היסטורי מוגדר. האם היה בכוונתו להמשיך ולתעד את האירועים? בדברי הפתיחה שלו מציין הורי כי "השמונה בנובמבר 1942, הוא תאריך שיש לזכור לעד. תאריך זה מציין במדויק את התפנית שחלה במהלך האירועים עם נחיתתם של האנגלים והאמריקנים באלג'יריה ובמרקו". לעומת זאת, את יום השחרור לא ציין כאירוע מיוחד אלא כנקודת מעבר, לא מפנה, בין שתי תקופות.

פרסום היומן הוא חלק מהפעילות של 'המרכז לתיעוד יהדות צפון אפריקה במלחמת העולם השנייה', שהוקם במכון כן-צבי בתמיכתה של ועידת התביעות. אני מבקש להודות לצוות מכון כן-צבי: פרופ' יום טוב עסיס, ראש המכון, ד"ר מנשה ענזי, סגן ראש המכון, מר מיכאל גלצר, המזכיר האקדמי, והגב' שרית נוי, המנהלנית של המכון. תודה מיוחדת אני מבקש להביע לצוות הנאמן של הפרויקט, שעם חלקם אני צועד ככרת דרך מחקרית ארוכה: גב' תמר פוקס, מר יוסי בריל, ד"ר יעל אביסירה ומר עופר ברזילי. תודה לידידי ד"ר ויקטור חיון שחסך ממני שגיאות. היומן התפרסם בשיתוף המכון הבינלאומי לחקר השואה ביד ושם, ירושלים. ברצוני להודות לפרופ' דן מכמן, לפרופ' דינה פורת ולד"ר בלה גוטרמן על שיתוף הפעולה.

תפקידו של ההיסטוריון הוא לחשוף מידע חדש, לפרש אותו ולנסות להציגו בהקשריו הנכונים. חשיפה זו היא לפעמים עניין של הזדמנות. בדרכו של ההיסטוריון נקרות הזדמנויות מחקריות שאותן הוא צריך לדעת לנצל, כדי לסייע בהעשרת הידע על נושא נתון. בעבודה על יומן הורי באו לידי ביטוי, מבחינתי, תפקידיו של ההיסטוריון. יומן הורי טומן בחובו היבטים מחקריים נוספים, להם אקדיש זמן ומחשבה כדי להציגם בהקשרם הנכון. המלאכה לא תמה. מעבר לכך, וזה העיקר, הייתה לי הזדמנות להכיר אישה נפלאה, ומשפחה שהיא מלח הארץ. את זה אנצור עמי לעד.